

Ne'matullo NASRULLAYEV,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi t.f.n., dotsent.

E-mail: nematulloh77uz@mail.ru.

Tel: 712444029; 974454495.

O'zXIA t.f.d., prof. A.A.Hasanov taqrizi asosida

“MUQADDIMATUL ARBA'A” ASARIDAGI MAVZULARNING MUXTASAR TAHLILI

Аннотация

maqolada fiqh, usul, kalom, tilshunoslik, adabiyot, falsafa, mantiq kabi bir necha sohalarda mustaqil kitoblar yozgan alloma Ubaydulloh ibn Mas'ud Sadr ash-shari'a va uning “Muqaddimatul arba'a” (“To‘rt muqaddima”) nomli asari haqida so‘z boradi. Bu asar muallifning “Tavzih” nomli mashhur asari tarkibida kelgan. Mazkur muqaddimalar Alovuddin as-Samarqandiyning “Mezonul usul” va Fahriddin ar-Roziyning “Mahsul” kitobidan foydalanib amalga oshirilgan. Asar falsafa, matntiq va kalom ilmiga oid mavzularni qamrab olgan. O‘z o‘rnida ushbu matnga qator olimlar tomonidan sharh, hoshiya va ta’liqlar yozilgan.

Kalit so‘zlar: Ubaydulloh ibn Mas'ud, fiqh, usul, kalom, adabiyot, falsafa, mantiq, Muqaddimatul arba'a, Tavzih, “Mezonul usul”, Fahriddin Roziy, “Mahsul”, Taftazoniy, “Talvih”.

КРАТКИЙ АНАЛИЗ ТЕМ В РАБОТЕ «МУКАДДИМАТУЛ АРБАА»

Аннотация

В статье рассказывается об алламе Ubaydule ibn Masude Sadre ash-Sharia, который написал независимые книги в нескольких областях, таких как юриспруденция, усул, калам, лингвистика, литература, философия, логика, и его работа под названием «Мукаддиматул Арбаа». («Четыре вступления»). Данная работа является частью знаменитого произведения автора под названием «Тавзих». Эти введения были сделаны с использованием книги «Мезонул Усул» Аловуддина ас-Самарканди и «Махсул» Фахриддина ар-Рази. Работа охватывает темы, связанные с философией, текстом и наукой о слове. Ряд ученых написали комментарии, поля и талики к этому тексту.

Ключевые слова: Ubaydule ibn Masud, юриспруденция, усул, калам, лингвистика, философия, логика, Мукаддимат ал-Арбаа, Тавзих, «Мезонул усул», Фахриддин Рази, «Махсул», Тафтазани, «Талвих».

IN THE WORK “MUQADDIMATUL ARBA'A” SUMMARY ANALYSIS OF TOPICS

Annotation

The article talks about allama Ubaydullah ibn Mas'ud Sadr ash-shari'a, who wrote independent books in several fields such as jurisprudence, usul, kalam, linguistics, literature, philosophy, logic, and his work called "Muqaddimatul Arba'a" ("Four introductions"). This work is part of the author's famous work called "Tavzih". These introductions were made using the book "Mezonul Usul" by Alovuddin al-Samarkandi and "Mahsul" by Fahriddin ar-Razi. The work covers topics related to philosophy, text and the science of words. In its place, a number of scholars have written comments, margins and taliqs on this text.

Key words: Ubaidullah ibn Mas'ud, jurisprudence, usul, kalam, linguistics, philosophy, logic, Muqaddimat al-arba'a, Tavzih, "Mezonul usul", Fahriddin Razi, "Mahsul", Taftazani, "Talvih".

Kirish. Yurtimizda ma'naviyat sohasiga alohida e'tibor qaralilib, diniy va milliy qadriyatlarini tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Islom hamkorlik tashkiloti tomonidan Buxoro shahrining 2020 yilda «Islom madaniyati poytaxti» deb e'lon qilinishi, viloyatlarda hadis, fiqh, kalom ilmi va tasavvuf maktablari hamda O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Mir Arab Oliy madrasasi, Hadis ilmi maktabi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil etilishi islom tarixi va manbashunosligi bo'yicha chuqur izlanishlar olib borishni taqozo etmoqda. Shunga ko'ra, «...butun jahon jamoatchiligiga islomning asl insonparvarlik mohiyatini to'g'ri yetkazish dolzarbdir. Chunki, islom dini ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etishi»[1] nafaqat ilmiy, ayni vaqtda amaliy jihatdan ham muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

Ubaydulloh ibn Mas'ud Sadr ash-shari'a (vaf.1347) o'zi mustaqil asarlar tasnif etgan olim bo'lib, zamonasining yetuk ilmlari bilimdoni edi. Ulamo va fuqahoning nazdida asarlarining barchasi maqbul va mo'tabar ekanidan, ularga doim murojaat etilgan. Mana shunday asarlaridan biri usuli “Muqaddimatul arba'a” kitobidir [8].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Muqaddimatul arba'a” Sharq va G'arb tillarida yozilgan adabiyotlarda atroflicha qamrab olingan. Xususan, Arab olimlaridan Hoji Xalifa [27], Saloh Muhammad Abu al-Hoj [23], Abdulhay al-Laknaviy [13], Muhammad Abdulqodir al-Qurashiy [20] va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarga tayanib ish ko'rildi. Turk tadqiqotchilari ham mavzu yuzasidan samarali faoliyat olib borgan. Jumladan, Ahmad O'zel [3], Sazoyi Bektemir [10], Mehmet Bo'ynukalin [8] ilmiy tadqiqotlarida Ubaydulloh ibn Mas'ud Sadr ash-shari'a ilmiy merosiga oid ma'lumotlar uchraydi. Mavzu doirasida G'arb adabiyotlarini o'rganish muhim ahamiyatga molik. Jumladan, A.Dallal [2], H.Jarada [5], V.B.Hallaq [11], A.Yo.Eskichi [4], K.Tekin [6], F.Brukmeir [9] kabi va boshqalar ilmiy ishlarida tadqiqot mavzusi bo'yicha muxtasar ma'lumotlar zikr qilingan. O'zbekistonlik olimlardan marhum shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf [29], Mahmud Hasaniy [18], Abduvahob Xalof [12], Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniy [14], Rashid Zohidov va Akram Dehqonov [22], Hamidulla Aminov [26] lar mavzu yuzasidan qisqacha ma'lumotlar berib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Qohiradagi Amerika universiteti professori Ahmad Dallal o'zining “Grek astronomiyasiga islomiy munosabat: Kitob Ta'dil Hay'at al-Aflak li Sadr ash-shari'a” nomli tadqiqotida Ubaydulloh ibn Mas'udning astronomiyaga oid asari matn tarjimasini va sharhini nashr etadi. Tadqiqotda, XIII asr Maragada yashab faoliyat yuritgan astronom olimlarning asarlari keltiriladi. Xususan, Sadr ash-shari'aning turli fanlar bo'yicha bilim va malakasi, XIV asr musulmon olamidagi ta'lim holati va ilm darajasining yorqin namunasi haqida so'z ketadi. Bu bilan Ptolomey astronomiyasining vafotiga qadar boshqa astronomik asarlar islom uchun dastur vazifasini bajargani, o'sha davrda qo'lga kiritilgan soha yutuqlari yoritib beriladi. Muallifi XI asrdan keyin ham astronomiyada davom etgan an'analarni dalillar bilan isbotlaydi va bu davrni madaniy tanazzul va turg'unlik davri sifatida baholaydi [2].

Abdulmajid Yosirning “Determinizm haqida afsona. Sadr ash-shari’aning insonni himoya qilish haqidagi qarashlari” nomli tadqiqotida iroda erkinligi muammosiga oid usul fiqhidagi meta-axloqiy nutqning o’zgarishi va tarixiy rivojlanishi xususida so’z boradi. Unda Sadr ash-shari’a tomonidan inson vakolati haqidagi qarama-qarshi nazariyalar o’rganiladi. Natijaga ko’ra, Ubaydulloh ibn Mas’ud iroda erkinligi uchun xolis va ishonchli dalillarni taklif qiladi.

Xarverd universiteti tadqiqotchisi Xadel Jarada ham yuqoridagi mavzuga yaqin bo’lgan masala haqida ilmiy tadqiqot olib boradi. “Islom ilohiyotida qat’iylik va erkinlik: Hanafiy va Moturidiy an’anasi” deb nomlangan ushbu ilmiy ishda iroda erkinligi va ilohiy taqdirni belgilash masalasi ko’rib, unga ko’ra, Abu Mansur Moturidiydan e’tiboran, Alouddin Samarqandiy (vaf.722/1322) va Sadr ash-shari’alar uni davom ettirgan falsafiy ilohiyotshunoslikdagi ba’zi savollarga javob izlashga harakat qilinadi [5].

Bamberg universiteti professori Filipp Brakmeyr “Usul al-fiqh va kalom chorrahasida: Sadr ash-shari’a as-soniyning “Al-Muqaddima al-arba’a” asari”da sharh an’anasi nomli tadqiqotini yaratdi. Unga ko’ra, inson ixtiyori va unga oid masalalar ko’rib chiqiladi [9].

Ubaydulloh ibn Mas’ud ilmiy merosini tadqiq etishda G’arb sharqshunoslari uslublari o’ziga xos bo’lib, o’zlari musulmon bo’lmasa-da, bu borada akademik yondashishga harakat qilganlar. Shu ma’noda ular Ubaydulloh ibn Mas’udning ilmiy merosiga yetarlicha baho berib, uning hanafiylik fiqhi rivojidagi o’rni, davr ijtimoiy muhitiga ta’siri, asarlari va ba’zi asarlarining zamonaviy tarjimalarini amalga oshirish va ilmiy maqolalarida muxtasar so’z yuritishga qilganlar.

A.Mo’minov Ubaydulloh ibn Mas’udning yashagan davrini XIII asrning birinchi yarmiga to’g’ri kelganini aytadi va “Muxtasar al-Viqoya” asari asosan o’quv qo’llanma sifatida foydalanilganini ta’kidlab, alloma va uning “Muxtasar al-Viqoya” asari to’g’risida qisqacha to’xtalib o’tgan [19].

“Nazmi Muxtasar at-turkiy” deb nomlangan [21]. Kitob Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik institut katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi H.Aminovning shaxsiy fondida saqlanayotgan 1900 yili Ilin matbaasida chop etilgan nusxa asosida nashrga tayyorlangan. U 408 bet, nasta’liq xati, asosiy matn qora, kitob nomlari va fasllar qizil siyohda bitilgan. Turkiy tarjima jadval ichiga olinib, ikki ustunga o’n qator, hoshiyaga esa, yigirma qator qilib yozilgan. Nazmi kirill alifbosiga tabdil etishda muallif uslubiga to’liq ergashilgan. Kitob yakunida matnda kelgan ayrim murakkab arab, fors va eski turkiy so’zlarga lug’at tuzilgan.

H.Aminov va S.Primovlar tomonidan tayyorlangan “Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari” nomli o’quv qo’llanmada “Viqoyatur Rivoya” asarining shorihlari sifatida, jumladan, Ubaydulloh ibn Mas’ud, Qora Xo’ja, Abdulaziz Kirmoniy, Imom Faxriddin Hiraviy, Sayyid Sharif Jurjoniy, Ibn Kamol Poshsho, Yusuf ibn Husayn Kirmosiniy, kabi va boshqalar tilga olinadi. Shuningdek, “Sharhul Viqoya”ning beshta tarjimoni, o’n to’rtta hoshiyachisi va “Muxtasarul viqoya” asari mashhur shorihlaridan o’ntasining ismlari zikr etiladi [26].

A.O’rozov va B.Amonovlar tomonidan tayyorlangan “Ubaydulloh ibn Mas’ud Sadrush shari’a va uning Sharhul Viqoya” asari nomli ilmiy nashr “Tahorat kitobi”ga bag’ishlangan bo’lib, unda hanafiy mazhabiga ko’ra tahoratdan to’stinjo qilishgacha bo’lgan masalalar ko’rib chiqilgan [25].

Sadr ash-shari’a bo’yicha mahalliy olimlarimiz tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar asosan muallifning ilmiy faoliyati, xususan, “Muxtasar al-Viqoya” nomli asariga qaratilgan. Afsuski, Sadr ash-shari’aning boshqa asarlari, jumladan, “Muqaddimatul arba’a” ham haligacha tadqiqltchilar nazaridan chetda qolmoqda.

Tahlil va natijalar. Biografik manbalarda Ubaydulloh ibn Mas’ud hayoti, faoliyati va ilmiy merosiga oid ma’lumotlar deyarli ko’p emas. Ba’zi tabaqotlar Ubaydulloh ibn Mas’udning yashagan davri, ajdodlari, ijodiy faoliyatiga oid muxtasar ma’lumotlar bilan kifoyalanadi. Ular allomaning asarlari, islom fiqhida tutgan o’rni, safarlari, ustoz va shogirdlari haqida yetarli ma’lumot bermaydilar. Jumladan, Hoji Xalifa Ubaydulloh ibn Mas’udning “Tanqih al-usul”, “At-Tavzih fi halli g’avomiz at-Tanqih”, “Kulliya al-fiqh”, “Matn an-Nuqoya Muxtasar al-Viqoya fi masoil al-Hidoya”, “Al-Mustatoba”, “Muqaddimatul arba’a”, “Ta’dil al-ulum”, “Al-Vishoh fi-l maoniy va-l bayon”, “Sharh al-Fusul al-xamsin”, “Ilm as-sarf”, “Risala fi ilm al-Aruz”, “Risala at-ta’vil al-qissati Yusuf”, “Tanqihul uqud”, “Fatavoi Movarounnahr” kabi asarlar yozganini zikr qilgan [27].

Sadr ash-shari’aning “At-Tavzih fi halli g’avomiz at-Tanqih” (“Tavzih”) asari kirish qismida aql mohiyati va afzalliklariga o’rin bergan. Unga maqbul ba’zi mutakallim usulchilar tilga olmagan va usul asarlarida uchramaydigan mavzularni qo’shgan. Farqli o’loroq “Tavzih”da Sadr ash-shari’a, xusun-qubuh masalasini butun qirralarini tahlil etib, bu mavzuni keng ma’noda ta’lif etgan va bu holat “Muqaddimatul arba’a” nomli bir bo’lim yozilishiga sabab bo’lgan [8].

“Muqaddimatul arba’a” asarini Laknaviy, Kafaviy va K.Brokelmann Sadr ash-shari’aga nisbat beradilar [13]. Hoji Xalifaga ko’ra, bu asar aslida mustaqil matn bo’lmay, “At-Tavzih”ning husun va qubuh mavzusidagi Sadr ash-shari’aning yozgan to’rt muqaddimasidan tashkil topgan [16]. Muallif bu muqaddimalarda Alovuddin as-Samarqandiy (vaf.539/1144)ning hanafiy usulini moturidiy so’zlari doirasida yozgan “Mezonul usul” nomli asari va Roziyning “Mahsul”idan foydalanib amalga oshirgan. Roziyning “Mahsul” nomli asarida inson fe’llarida shar’iy hukm bo’lmasidan husn va qubuh bilinmasligiga doir qotib qolgan dalil, Sadr ash-shari’a asarida ayni harakat nuqtasini belgilab beradi [7]. Unga ko’ra, xusun-qubuh faqat kalom va falsafa mavzusi bo’lmay, balki usuli fiqhning asosiy masalalaridan biri. Muallif unda ixtiyor, jabr, qadar kabi masalalarga tayanib, xusun-qubuhni “Muqaddimatul arba’a”ni “Tavzih” matnida tushuntirdi [9].

Matnda jumladan – shar’iy dalillar; lafzlar taqsimoti; xos va omm, haqiqat va majoz; isti’ora; odatlar; sarih – kinoya, zohir – hafiy, nass – mushkil, mufassar – mujmal, muhkam – mutashobih, ibora, ishora, iqtizo, dalola, amr, nahyi, ado va qazo, xusun-qubuh, muqaddimatul arba’a, taklif ma la yutaqu, sunnat, mutavotir, mashhur, xabari vohid, roviyning ma’rufligi – majhulligi, sama’, zabt va tablig’ kayfiyati, ta’n, af’oli Rasululloh, vahiy, shar’u man qoblana, sahobiy, istisno, shart, sifat, g’oya, tabdil, nasx, ijmo, qiyos, illat, noqis, muoraza, istis’hob, ijthod kabi va boshqa qator masalalarga urg’u berilgan.

To’rt muqaddimada, jabr, qazo va yarialish masalalari bir kalomchi usuli va uslubi bo’yicha qilingan, unda Abul Hasan al-Ash’ariyga javob berilishi tortishuvga sabab bo’ldi [16]. Sadr ash-shari’a ash’ariylarning husn va qubuh masalasidagi qarashlarini zaifligini isbotlagan. U “bir narsaning go’zalligi va chirkinligi faqat amr va naxiy orqali bilanadi, amr etilgan narsa go’zal, nahy etilgan narsa chirkindir” qarashini bazi olimlar qabul etib, boshqalari rad etishini aytib, har ikkisida hatolik mavjud deydi, so’ng bu asarini yoritishga kirishadi.

Sadr ash-shari’a mazkur ishida, Roziyning bu masala bilan bog’liq dalillari noto’g’ri ekanini o’rtaga qo’ydi. Fe’l, iroda, takvin, xalq, kasb, tarjih, mumkin, vojib, mahol kabi mavzularning bir-biri bilan bog’liqligini asoslab berdi.

Birinchi muqaddimada: Sadr ash-shari’a, bu bo’limda “fe’l”ning mazmun mohiyatini o’rtaga qo’yish, fe’lning amalga oshishi va hosil bil-masdar ma’nosida mavjud ekanini isbot etish hamda Roziyning “fe’lning husun va qubuh bilan vaf’ etilishini

qabul qilishda, arazning araz bilan qoim bo'lishi kerakligi" qarashiga javob bergan [7]. Ikkinchi muqaddima: Sadr ash-shari'a bu bo'limda majburiy (vojibul-vujud) bo'lmagan har qanday mumkinning vujudga kelishini o'rgandi va har qanday mumkin narsaning mavjud bo'lishiga bir necha shartlar bilan Yaratuvchiga muhtojlikni isbotlashga kirishadi [7]. Uchinchi muqaddima: bu bo'limda, birinchi muqaddimada tilga olgan "fe'l"ning iyqo, tarjih, ixtiyor va ahvol kabi tushunchalari mavjud va mavjud emasligi isbot etiladi [7]. To'rtinchi muqaddima: so'nggi muqaddimada tarjih bilan tarjih etuvchi orasidagi aloqa ko'rib chiqiladi. Tarjihning yoki ikki holatdan biri yoki tanlangani yuzasidan amalga oshirishini ilgari suradi. Yaratish va kasb qilish xususida Jabariylar maktabiga yaqin ash'ariylarning dalillarini rad etadi. Yana har bir fe'lning mavjud bo'lishida Allohning (yaratish) va bandaning (kasb) qobiliyatlari ifoda etiladi [7].

"Tavzih" yuzasidan yozilgan sharhlarning eng muazzami Taftazoniyning "Talvih" nomli asaridir [16]. Muallif bu asari va uning bo'limlaridan bo'lgan "Muqaddimatul arba'a"da Sadr ash-shari'aning fikrlarini ham izohladi ham yetkazib berdi. "Talvih"ga yozilgan ko'p sonli hoshiyalarning "Muqaddimatul arba'a" bo'limi yoritilgan qismida Sadr ash-shari'a bilan Taftazoniy yozganlarini umumlashtirib yangilangan qarashlar orqali o'z ifodasini topgan [24]. Qozi Burhoniddin, Mulla Husrav, Abdulhakim as-Siyalkutiy va Hasan Chalabiy, Shamsiddin Muhammad ibn Hamza al-Fanoriy kabi olimlarni qalam olishga majburlagan "Talvih" hoshiyalari asosan "Muqaddima al-arba'a" qismi bilan bog'liq tarzda yozildi [7].

"Tavzih" va "Talvih"dan iborat ba'zisi risola, ba'zilar kitob o'laroq ta'lif etilgan mustaqil "Muqaddimatul-arba'a" asarlari ham bor. Kotib Chalabiy, Sadr ash-shari'aning "Tavzih" nomli asari tarkibida bo'lgan mashhur to'rt muqaddima ishtirokida yozilgan hoshiyalarini zikr etgan. Mulla Fanoriy yozgan sharhning kirish qismida u hali hayotga kelmasidan avval sulton Boyazidxonning ismini yozilganini ko'rdi. Bu masala Sulton Fothiga yoqmadi. Keyin o'z davrining taniqli olimlarini jamlab, bu masala haqidagi tortishuvlar bo'yicha biror asar yozishga chaqirdi. Bu majlis "Muqaddimatul arba'a"ning shuhratini yanada orttirdi [8]. Bu majlisda jumladan, Hatibzoda Muhiddin Afandi (vaf.901/1495), Hasan ibn Abdussamad as-Samsuniy (vaf.891/1486), Mustafo Kastali, Hoji Hasanzoda (vaf.911/1505) va Mulla Arab al-Antakiy (vaf.940/1533) kabi o'z davrining ko'zga ko'ringan olimlari hozir bo'ldilar. Keyinchalik asarga nazmiy bayonlar ham bitilgani uning nechog'li ko'p istifoda etilganiga dalolat qiladi [8].

Olimlar "Muqaddimatul arba'a"ning ilmiyligi e'tiboridan uni mustaqil matn sifatida tan oladilar. To'rt muqaddimaga ko'p sonli sharh, hoshiya va tahlilqlar yozildi. Jumladan, Abu an-Nafi al-Kazabodiy (vaf.1163/1749)ning "Hoshiya al-usul va G'oshiya al-fusul" nomli hoshiyalar bitildi. Bu asarga yozilgan ta'liqlar orasida Sayyid Sharif Jurjoni (vaf.816/1413), Ta'liqatu Hasan ibn Abdussamad as-Samsuniy (vaf.891/1486), Ta'liqatu Lutfulloh ibn Hasan (vaf.900/1494), Ta'liqatu Muslihiddin al-Kastaloni (vaf.901/1495), Ta'liqatu Muhammad ibn Hasan (vaf.911/1505) [23] kabi mualliflarga tegishlilari ommaga tarqalib ulgurdi.

Xulosa va takliflar. Sadr ash-shari'a, usuli fiqh, kalom, mantiq, falsafaga oid mo'tazila va ash'ariylarning qarashlarini o'rganib, o'zining qator asarlari orqali ilmiy asoslab berdi. Masalalar isbotida Sharq olamiga dong'i ketgan hanafiy mazhabi sohiblaridan Dabbusiy, Halvoxiy, Saraxsiy, Bazdaviy, Samarqandiy kabi va boshqa olimlarga tayandi. Shuningdek, masalalarga kirishishda boshqa mazhab olimlarining qarashlarini ham nazardan chetda qoldirmadi. Sadr ash-shari'adan keyin yashagan Taftazoniy, Birgaviy, Mulla Husrav, Sayyid Sharif Juzjoni kabi olimlarning usuli fiqh asarlarida, uning uslubi yetakchilik qildi. U Buxoro maktabi vakili sifatida ilmiy salohiyati, keng dunyoqarashi, masalalarni yoritishda esa, hanafiy qoidalariga rioya qilishi va amal turlarini talabaga yodlab oladigan darajada yengil tushuntirishi bilan o'z mahoratlarini asarida qo'llab, masalalarning eng nozik tomonlarini ham ko'rsatib bera oldi. Shu sababli, asar hozirgacha fiqh ilmi bo'yicha darsliklardan biri sifatida ilmiy muomalada bo'lib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'z R Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // Ma'rifat, 2017, 20 sentyabr.
2. Ahmad Dallal. An Islamic Response to Greek Astronomy: Kitāb Ta'dīl hay'at al-aflāk of Ṣadr al-Sharī'a. Leiden: E. J. Brill. 1995. – 472 p.
3. Ahmet O. Hanefi Fikh Alimlari. Diyanet Vakfi Yayinlari, 2006. – 275 s.
4. Abdulmecid Y. Sadr al-Sharia's Defense of Human. California, 2023.
5. Hadel J. The Hanafi-Maturidi Tradition/ PhD. Harvard University, 2021.
6. Kenan T. Ṣadr al-Sharī'a and Taftāzānī's Discussions of the Issue of the Subject Matter. Beytulhikme Int J Phil 13 (3) 2023.
7. Köksal, Islam hukuk Felsefesi Meselesi-Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş, 42.
8. Mehmet Boynukalin. Fıkıh usulü alimleri ve eserleri. III-XIII. Hijri yüzyıl. – Istanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2017. – 638 s.
9. Philipp Bruckmayr. The Commentary Tradition on Ṣadr al-Sharī'a al-Thānī's al-Muqaddimāt al-arba'. Journal of Islamic Philosophy 14:17-64 (2023).
10. Sezayi Bekdemir. Orta Asya'da Hanefiligin Gelisimi Sadrusseria Ubeydullah b. Mes'ud. – Istanbul: Lord Matbaasi, 2017. – 319 s.
11. Wael B. Hallaq. Islam Hukukuna Giriş. – Istanbul: Pinar, 2022. – 304 s.
12. Abdulvahob Xalof. Usulul fiqh. Tarj. Salohiddin Muhiddin. J. I-II. – T.: Adolat, 1997. – 208 b. J. III-IV. – T.:Movarounnahr, 1999. – 160 b.
13. Abulhasanot Muhammad Abdulhay Hindiy Laknaviy. "Al-Favoid al-bahiya fi tarojim al-hanafiya". – Bayrut: Dor al-Arqa, 1998. – B. 109.
14. Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoni. Islom huquqshunosligi. – T.:Toshkent islom universiteti, 2002. – 256 b.
15. Abulhasanot Muhammad Abdulhay Hindiy Laknaviy. Al-Favoid al-bahiya fi tarojim al-hanafiya. – Bayrut: Dor al-Arqa, 1998. – 632 b.
16. Kotib Chalabiy. "Kashf az-Zunun an asomil kutubi val funun". Tahqiq: Muhammad Sharofiddin. – Istanbul, 1941-1943. J. I. – B. 211., – B. 498-499.
17. Nosiruddin al-Adhamiy. "Nazmut Tavzih". M.Boynukalin. – B. 317.
18. Mahmud Hasaniy. Mansurxo'ja ibn Maqsudxo'ja. Majmaul maqsud. – T.: "Adolat", 2005. – 640 b. II-J. – T.: "Movarounnahr", 2005. – 536 b.

19. Mo‘minov A. Hanafiy ulamolarning Markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o‘rni va roli. T. f. d. dis. Avtoref. – T.: TIU, 2003. – B. 31-35.
20. Muhammad al-Qurashiy. Al-Javohir al-muziya fi tabaqot al-hanafiya. J. I-V. – Qohira: Maktaba Hajr li-t-tib’ot va-n-nashr, 1413/1993. – J. II. – 3326 b.
21. Nazmi Muxtasar al-Viqoya. Nashrga tayyorlovchi: Nasrullayev N. – Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2016. – 288 b. + 409 faksimele.
22. Rashid Zohid., Akram Dehqon. Muxtasar. –T.: Cho‘lpon, 1994. – 336 b.
23. Saloh Muhammad Abu al-Hojning “Muntahiy al-Niqoya a’la Sharh al-Viqoya”. J. III. – Ummon: Muassasa al-varoq, 2006. – 716 b.
24. Sa’id Abdulatif Fuda. Hoshiyatani ala sharh al-muqaddimat al-arba’ li Sadrish shari’a. – Al-Urdun: Al-Aslin, 2021. – 192 b.
25. Ubaydulloh ibn Mas’udning “Sharhul Viqoya” asari [Matn]. A. O‘rozov va B.Amonov / (Tahorat kitobi). – T.: “Qamar media” nashriyoti, 2022. – 204 b.
26. Hamidulla Aminov., Soatmurod Primov. Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari. – T.: “Movarounnahr” nashriyoti, 2017. – 400 b.
27. Hoji Xalifa. Kashf az-zunun an asomil-kutub val-funun: 2 jildli. – Bayrut. Dor Ihya at-turos al-arabiy, 2001. – 1023 b.
28. Muhammad Sodiq M.Yusuf. Kifoya. – T.:Hilol-Nashr, 2014. – 584 b.
29. Muhammad Sodiq M.Yusuf. Usulul fiqh. – T.:Hilol-Nashr, 2021.–592 b.